

V. GRINAVECKIS

KAI KURIOS ŽEMAIČIŲ DŪNININKŲ GEIDŽIAMOSIOS NUOSAKOS YPATYBĖS IR JŲ KILMĖ

Žemaičiai dūnininkai apie Laūkuvą vartoja keleriopas geidžiamosios nuosakos formas. Populiariausios formos yra sudarytos su priešdėliu *te-* ir galiniais formantais *-ie* (tarmiškai *-i·* arba *-e*) ir *-ai* (tarm. *a·*). I ir II asmenuotės veiksmažodžių galinis formantas (*-i·* arba *-e*) priklauso nuo kirčio. Kirčiuotame galiniame skiemenyje yra *-i·* (*tàsòkī ~ tesukiē*), nekirčiuotame galiniame skiemenyje paprastai tariamas trumpas *-e* (*taskālbe ~ teskalbie*). Tačiau galinį *-e* vartoja tik patys senieji tarmės atstovai. Jaunesnieji ir vidurinė karta ir nekirčiuotoje pozicijoje vartoja *-i·* (*taskālbī· ~ teskalbie*). Reikia manyti, kad nekirčiuotos pozicijos *-e* yra atsiradęs iš senojo *ē* (<ei) dėl galūnės trumpėjimo¹, o ilgasis *-i·* yra naujesnis, atsiradęs apibendrinimo keliu dėl kirčiuotos pozicijos įtakos. Be to, čia galėjo prisidėti ir bendrinės kalbos įtaka (*-ie* verčiamas į tarmės *-i·*).

Kitas geidžiamosios nuosakos variantas minėtose Laūkuvos apylinkėse yra sudarytas iš dalelytės *lai* ir esamojo laiko formos su formantu *-ie* (tarm. kirčiuotoje pozicijoje *-i·*, nekirčiuotoje — *-e*: *lāi sòkī ~ lai sukiē, lai skālbe ~ lai skalbie*).

Trečias variantas sudaromas su dalelytėmis *tàgò ~ tegù, tàgòl' ~ tegul'* ir *lāigòl' ~ laigul'*² vietoj minėtojo varianto *lai*. Taigi vartojama: *tàgò sòkī ~ tegù sukiē; tàgòl' sòkī ~ tegul' sukiē, lāigòl' sòkī ~ laigul' sukiē, tàgò skālbe ~ tegù skalbie, tàgòl' skālbe ~ tegul' skalbie, lāigòl' skālbe ~ laigul' skalbie*.

Pastarųjų dviejų geidžiamosios nuosakos variantų galinis *-e* jaunesniųjų tarmės atstovų pakeičiamas *-i·*, kaip ir formoje *taskālbe ~ teskalbie*.

Kai kurių veiksmažodžių geidžiamosios nuosakos formų galinis *-e* yra visai išnykęs, pvz.: *tabūn' ~ tebūnie*³, *tēn' ~ teeinie*, *tadērb' ~ tediērbie* (šalia ret. *tabūne, tabūnī, tēne, tēnī*, dažn. *tadērbe, tadērbī*). Sutrumpėjusių formų galinio priebalsio minkštumas rodo, kad balsis *-e* išnyko neseniai.

Trečiosios asmenuotės veiksmažodžių geidžiamoji nuosaka tarmėje, kaip ir bendrinėje kalboje, sudaroma su galiniu formantu *-ai* ir su priešdėliu *te-* (*tarāšā ~*

¹ Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). — V., 1973, p. 270 (toliau ŽTI).

² Kartais dar pavartojama dalelytė *tàgòt ~ tegùt*.

³ Forma *tebūn'* vartojama apie Luokę (žr. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V., 1966, p. 375) ir Jurbarką.

terāšai), su dalelytėmis *lai* (*lai rāšā ~ lai rāšai*), *tàgò* (*tàgò rāšā ~ tegù rāšai*), *tàgòl'* (*tàgòl' rāšā ~ teguļ rāšai*), *lāigòl'* *rāšā ~ laiguļ rāšai*.

Sangražinių geidžiamosios nuosakos formų dalelytė *-s* vartojama formos gale, pvz.: *tàsòkīs ~ tesukiēs*, *taskālbīs ~ teskalbies*, *tadērbīs ~ tedirbies*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *sòkīs*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *dērbīs*; *tavārtās ~ tevaŗtais*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *vārtās*. Priešdėlinių sangražinių veiksmažodžių geidžiamosios nuosakos dalelytė vartojama tarp priešdėlio ir šaknies, pvz.: *tààtsēsòkī ~ teatsisukiē*, *tapasēvārtā ~ tepasivaŗtai* ir kt. Tačiau formos su priešdėliu *neb-*, *nebi-* vartojamos su sangražos dalelyte gale, pvz.: *tànàšnèkīs ~ tenešnekiēs*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *nàšnèkīs ~ lai* (*tegù*, *teguļ*, *laiguļ*) *nešnekiēs* ir kt.

Bendrinės kalbos geidžiamosios nuosakos variantas, sudarytas iš priešdėlio *te-* ir esamojo laiko 3 asmens, laukuviškių nevartojamas. Tačiau gretimoje Kaĭtinėnų šnektoje vartojami visi aukščiau minėtieji laukuviškių šios nuosakos variantai ir dar tipas *te+* esamojo laiko 3 asmens forma (*tāneš ~ tēneša*, *tarāša ~ terāšo* ir kt.).

Kiek žinoma, apie Šilalę geidžiamosios nuosakos formos tokios pat, kaip ir apie Laūkuvą. Tačiau toliau į vakarus, apie Švėkšną, vartojamas tik vienas šios nuosakos variantas, sudarytas iš *te-* + esamojo laiko 3 asmens forma.

Reikia manyti, kad formantas *-ie* arba *-ai* geidžiamosios nuosakos formose su dalelytėmis *lai*, *tegu*, *teguļ*, *laiguļ* yra naujai atsiradęs apibendrinimo būdu, tai yra perimtas iš turbūt ankstesnės formos *tesukiē*, *terāšai*.

Tarp dalelyčių *lai*, *tegu*, *teguļ*, *teguť*, *laiguļ* ir veiksmažodžio formos gali būti įsiterpusi sangražinio įvardžio naudininko forma *sau*, pvz.: *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *tàgòť*, *lāigòl'*) *sāu žēnās ~ lai* (*tegù*, *teguļ*, *teguť*, *laiguļ*) *sāu žināis*; *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *tàgòť*, *lāigòl'*) *sāu dērbī ~ lai* (*tegù*, *teguļ*, *teguť*, *laiguļ*) *sāu dirbie* ir kt.

Patraukia dėmesį minėtų dūnininkų šnektų geidžiamosios nuosakos formų kirčiavimas. Variantas iš dviskiemenės esamojo laiko formos su formantu *-ie* kirčiuojamas dvejopai. Jeigu šaknį sudaro trumpieji balsiai, tai kirčiuojama gale, pvz.: *tànēšī ~ tenešiē*, *tàpòťī ~ teputiē*, *tàťòrī ~ teturiē* ir kt. Jeigu šaknį sudaro ilgieji balsiai, dvibalsiai ar dvigarsiai, tai kirčiuojama šaknis, priegaidė visais atvejais cirkumfleksinė (tarm. tęstinė). Pavyzdžiui, kai iš prigimties šaknies priegaidė yra cirkumfleksinė: *takālbī ~ tekalbie*, *tavārvī ~ tevaŗvie*, *tavērpī ~ teveŗpie*, *tatīlī ~ tetỹlie*, *tasvīrnī ~ tesvỹrnie* „tesvyra“ ir kt.; kai iš prigimties šaknies priegaidė yra akūtinė: *tabīegī ~ tebēgie* (: *bēga*), *tagāunī ~ tegaūnie* (: *gāuna*), *tapjāunī ~ tepjaūnie* (: *pjāuna*), *tamīlī ~ temỹlie* (: *mỹli*), *tavēizī ~ taveīzie* (: *vēizi*) ir kt.

Jeigu esamojo laiko forma turi kirčiuotą priesagą, kurią sudaro ilgieji balsiai, dvibalsiai ar dvigarsiai, tai geidžiamosios nuosakos forma su formantu *-ie* visada kirčiuojama priesagoje, priegaidė cirkumfleksinė, pvz.: *tadein'ūjī ~ tedeiniuōjie*

„tedainuoją“, *tavaž'ūji* ~ *tevažiuōjie*, *tarašēnieji* ~ *terašinējie* ir kt. Jeigu priesagos balsis yra trumpas, tai geidžiamoji nuosaka kirčiuojama dvejopai – priesagoje ir galūneje, pvz.: *tagi'vėnī* ~ *tegyvėnie* ir *tàgi'vėnī* ~ *tegyveniē* ir kt.

Jeigu priesaginio veiksmazodžio esamojo laiko forma kirčiuojama šaknyje, tai geidžiamoji nuosaka paprastai išlaiko šaknies kirtį ir priegaide, pvz.: *tagōngrėnīe-ji* ~ *tegaņgrinējie* (: *gaņgrinēja*), *tarīšotāunī* ~ *teriešutaunie* (: *riešutauna*), *taūgāunī* ~ *teūogaunie* (: *ūogauna*), *tavārtal'ūoji* ~ *tevārtaliojie* (: *vārtalioja*), *tašūkāunī* ~ *tešūkaunie* (: *šūkauna*) ir kt. Tačiau kartais ir šiuo atveju akūtas keičiamas cirkumfleksu, pvz.: *tadērbdenī* ~ *tediřbdinie* (: *dirbdina*), *tamērkc'ūoji* ~ *temiřkc'iojie* (: *mīrkc'ioja*), *taž'ūopč'ūoji* ~ *težiōpč'iojie* (: *žiōpč'ioja*) ir kt.

Visai taip pat kirčiuojamos geidžiamosios nuosakos formos ir su dalelytėmis *lai*, *tegū*, *teguļ*, *tegūt*, *laiguļ*. Kai trumpa šaknis, nepriesaginės formos kirčiuojamos gale. Tarmėje kirtis atitraukiamas į dalelytę, kuri turi pagrindinį atitrauktinį kirtį, pvz.: *lai sōkī* ~ *lai sukiē*, *tàgò sōkī* ~ *tegu sukiē*, *tàgòl' sōkī* ~ *teguļ sukiē*, *lāigòl' sōkī* ~ *laiguļ sukiē* ir kt. Kai šaknį ar kirčiuotą esamojo laiko priesagą sudaro ilgieji balsiai, dvibalsiai ar dvigarsiai, tai geidžiamosios nuosakos formos su minėtomis dalelytėmis kirčiuojamos šaknyje, priegaidė tęstinė, pvz.: *lai vārvī* ~ *lai vařvie*, *tàgò vārvī* ~ *tegū vařvie*, *tàgòl' vārvī* ~ *teguļ vařvie*, *lāigòl' vārvī* ~ *laiguļ vařvie*; *lai važ'ū-ji* ~ *lai važiuōjie*, *tàgò važ'ūji* ~ *tegū važiuōjie*, *tàgòl' važ'ūji* ~ *teguļ važiuōjie*, *lāigòl' važ'ūji* ~ *laiguļ važiuōjie* ir kt.

Jeigu esamojo laiko priesaginės formos kirčiuojama šaknis, tai geidžiamoji nuosaka su dalelytėmis *lai*, *tegū*, *teguļ* išlaiko šaknies kirtį, tačiau akūtas kartais keičiamas cirkumfleksu, pvz.: *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *snūopenīeji* ~ *lai* (*tegū*, *teguļ*, *laiguļ*) *snōpinējie*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *ūgāunī* ~ *lai* (*tegū*, *teguļ*, *laiguļ*) *ūogaunie*, *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *dērbdenī* ~ *lai* (*tegū*, *teguļ*, *laiguļ*) *diřbdinie* ir kt.

Geidžiamosios nuosakos formos, padarytos iš 3-iosios asmenuotės veiksmazodžių su formantu *-ai*, visais atvejais išlaiko šaknies kirtį, tik akūtas keičiamas cirkumfleksu, pvz.: *tavārtā* ~ *tevařtai* (: *vařto*), *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *vārtā* ~ *lai* (*tegū*, *teguļ*, *laiguļ*) *vařtai*, *tašēldā* ~ *tešīldai* (: *šildo*), *lai* (*tàgò*, *tàgòl'*, *lāigòl'*) *šēldā* ~ *lai* (*tegū*, *teguļ*, *laiguļ*) *šīldai* ir kt.

Priešdėlinių veiksmazodžių geidžiamoji nuosaka laukuviškių kirčiuojama panašiai, kaip ir nepriešdėlinių, pvz.: *tàpānēši* ~ *tepanešiē*, *tapadērbī* ~ *tepadīřbie*, *taožāugī* ~ *teužaūgie*, *taparvaž'ūji* ~ *teparvažiuōjie* ir kt. Tačiau priešdėlis *pér-* (tarm. *pār-*) dažniausiai keičia akūtą į cirkumfleksą, pvz.: *tapārbīegī* ~ *tepařbēgie* (plg. *pārbēg* ~ *pārbēga* „perbēga“), *tapārbrendī* ~ *tepařbrendie* (: *pārbrenda*), *tapārsakā* ~ *tepařsakai* (: *pārsako* „perkalba“), *tapārkērpī* ~ *tepařkēpie* (: *pārkērpa*) ir kt. Kartais priešdėlis *per-* čia pasakomas ir su akūtine (tarm. laužtine) priegaide, pvz.: *tapārkērpī* ~ *tepārkēpie* (: *pārkērpa*), *tapārkēlī* ~ *tepārkēlie* ir kt.

Tam tikrų geidžiamosios nuosakos su priešdėliu *te-* kirčiavimo panašumų į mūsų čia nurodytuosius atvejus esama ir P. Joniko aprašytoje Pāgramančio šnektoje, tik čia akūto keitimas cirkumfleksu nėra nuoseklus, dažniausiai tariama dvejopai: *tedī·rbi·* || *tedī.ř.bi·*, bet tik *terúoda·* ~ *teródaí*⁴.

Aukščiau minėtais atvejais akūtas keičiamas cirkumfleksu ir daugelyje kitų pietryčių dūnininkų vietų, pvz.: *tesīždi·* || *tesīēdi* (Kiaunoriai, Týtuvėnai, Rasėiniai).

Dviskiemenių formų ir formų su kirčiuotomis priesagomis cirkumfleksinė priegaidė vietoj prigimtinės akūtinės, reikia manyti, yra atsiradusi, atitraukus kirtį iš galūnės. Senovėje, matyt, bent dalis akūtinės šaknies geidžiamosios nuosakos formų turėjo kirtį gale⁵. Tik vėliau kirtis buvo apibendrintas. Tais atvejais, kai šaknį ar priesagą sudaro ilgieji balsiai, dvibalsiai ar dvigarsiai, įsigalėjo šaknies ar priesagos kirtis, o kai šaknis ar priesaga sudaroma trumpųjų balsių, – įsigalėjo galūnės kirtis. Buvo apibendrinta ir tęstinė priegaidė. Atkėlus kirtį iš galūnės į šaknį ar priesagą, mūsų tyrinėjamoje tarmėje daugumas to kirčiavimo tipo formų gavo cirkumfleksinę (tarm. tęstinę) priegaidę. Vėliau ir prigimtinio šaknies kirčio akūtinė (tarm. laužtinė) priegaidė analogiškai buvo pakeista cirkumfleksine (tarm. tęstine). Tokio analogijos veikimo aiškus pavyzdys yra daugiaskiemenių formų šaknies priegaidžių svyravimas. Čia vietoj akūtinės (laužtinės) tik kartais tevertojama cirkumfleksinė (tęstinė). Vadinasi, šiuo atveju priegaidės pakeitimo procesas tebevyksta. Aiškiausias akūtinės priegaidės keitimo cirkumfleksine dėl pastarosios apibendrinimo geidžiamosios nuosakos formose pavyzdys yra priešdėlio *pér-* (tarm. *pár-*) akūtinės priegaidės pakitimas į cirkumfleksinę. Visi tie akūto keitimo cirkumfleksu atvejai aiškiai rodo, kad dėl analogijos veikimo visose geidžiamosios nuosakos formose su kirčiuota šaknimi ar priesaga įsigalėjo ar įsigali viena priegaidė (tarm. tęstinė).

Toks pat cirkumfleksinės (tarm. tęstinės) priegaidės apibendrinimas šiose šnektose turimas ir tariamojoje nuosakoje. Čia vietoj akūto šaknyje ir priesagoje vartojama tik cirkumfleksas (tarm. tęstinė priegaidė), pvz.: *āuktōm* ~ *aūgtum* „augtų“, *sakītōm* ~ *sakýtum* „sakytų“, *važ'ūtōm* ~ *važiuōtum* „važiuotų“; *gāudītōm* ~ *gaūdytum* „gaudytų“, *svėikīntōm* ~ *sveikintum* „sveikintų“ (Laūkuva) ir kt.

Tariamojoje nuosakoje cirkumfleksas taip pat yra įsigalėjęs dėl kirčio atkėlimo iš galūnės į šaknį ar priesagą⁶. Galimas daiktas, kad tariamosios ir geidžiamosios nuosakos kirčio atkėlimas iš galūnės į šaknį ar priesagą ir cirkumfleksinės priegaidės apibendrinimas savo tarpe yra susiję.

⁴ Jonikas P. Pāgramančio tarmė. – K., 1939, p. 72–73.

⁵ Skardžius P. Daukšos akcentologija. – K., 1935, p. 209–210; Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1968, p. 373 tt.

⁶ Grinaveckis V. ŽTI, p. 108–109.

ФОРМЫ ЖЕЛАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В ЖЕМАЙТСКО-ДУНИНИНКСКИХ ГОВОРАХ И ИХ РАЗВИТИЕ

Резюме

В жемайтско-дунининкском говоре окрестностей Лаукува (Шилальский р-н) употребляется несколько различных форм желательного наклонения. Самой популярной среди них является форма, образованная от основы глаголов настоящего времени с префиксом *te-* и конечными формантами *-ie* (для глаголов с основой на *-a*) и *-ai* (для глаголов с основой на *-o*), напр.: *tesukiē* „пусть поворачивает, -ют“, *terāšai* „пусть пишет, -ут“.

К числу других форм желательного наклонения относятся образования с теми же конечными формантами *-ie* или *-ai* и разными препозиционными частицами, напр.: *lai (tegu, teguļ, tegūt, laiguļ) sukiē, rāšai*.

Акцентуация форм желательного наклонения с конечным формантом *-iē* тесно связана с вокализмом корня. Если в корне глагола имеется краткий гласный, то ударение падает на конечный формант *-ie*, а если в корне представлен долгий гласный, дифтонг или дифтонгическое сочетание, то ударение сохраняется в корне, напр.: *tešnekiē, lai (tegu, teguļ, tegūt, laiguļ) šnekiē* „пусть говорит, -ят“, *tedīrbie, lai (tegu, teguļ, tegūt, laiguļ) dīrbie* „пусть работает, -ют“. В формах с конечным формантом *-ai* ударным как правило остается корень.

Для всех упомянутых форм с корневым ударением характерна циркумфлексная слоговая интонация, возникшая, по всей вероятности, как результат обобщения.

В данной статье и исследуются происхождение, распространение и акцентуация вышеупомянутых и других форм желательного наклонения.

SMULKMENA

XLIII

Klausiamieji-santykiniai įvardžiai *katràs* ir *kuris* dabar lietuvių tarmėse daug kur sumišę. Pirmojo reikšmė ‘vienas iš dviejų’ geriau išlaikoma vakarų Lietuvoje. Rytuose vietoj abiejų paprastai vartojamas *katràs*, o įvardis *kuris* čia pasitaiko tik frazeologizmuose, pvz., *kuris mėtàs* ‘seniai’, *kuri parà* ‘ne pirma para’, *kuris vélnias* (*kurið vélnio purkštì*) ir pan. Gevėčių šnektoje jis net gavo ‘kieno’ reikšmę, pvz., *kuris arklỹs* ‘kieno arklys’. Abiejų įvardžių sumišimą rodo ir hibridai *katris, kuriàs*. Tačiau tasai mišimas rytų Lietuvoje nėra senas. K. Sirvydo žodyne abu įvardžiai dar visai aiškiai skiriami ir nepainiojami. Čia lenkų *ktory* (*bez pytania*) išverstas lietuvių įvardžiu *kuris*, bet lenkų *ktory ze dwu* (*pytaiąc, bez pytania*) — įvardžiu *katras*. Plg. lenkų *ktorykolwiek* — *kurisnor, kurisnoris*, lenkų *ktoś, niekto* — *nekursay*, bet lenkų *ktorykolwiek ze dwu* — jau *katrasnor*.